

Jegyzetek II. rész

1. Mint P.P. Panaitescu: *Ctitorul Blajului, Episcopul Inocențiu Micu-Klein*. Gând Românesc IV. 1936. 409-16.
2. 1732-ben kéri a guberniumtól, hogy a rimniki püspöknek engedelmeskedő brassói románok „a me habent suam dependentiam”. *Dragomir* I. 19. sz. 24-5.
3. EK 131: 1736; Bunea: *Klein* 35.
4. „... omnes Graeci Ritus nationes, quas Transylvania et partes Hungariae eidem annexae complectuntur”. EK 102: 1734, *Tóth A.*-nál 57. 1. 27. j. *Jancsó* Benedek a forrás megjelölése nélkül írja, hogy Klein első politikai természetű követelése lett volna, hogy a fogarasi, kővárvidéki főkapitányságok és a Hunyad megyei főispáni szék kizárólag román nemesekkel legyen betölthető. I. 691. Vö. Bunea: *Klein* 10-11. és *Hodinka* 561-3.
5. 1733-ban összeírása szerint népe 85.857 családból állt. EK 28: 1735, leközölve *Buneánál*: 37. 1. 2. j.
6. Bunea: *Klein* 9. (1729. szept. 5.)
7. Ld. *Hurmuzaki* XV². 1638; *Nilles* II. 513-6.; Bunea: *Klein* 28-30.
8. *Nilles* II. 512. Egyik kérése a guberniumhoz 1730-ból: *Dragomir* I. 18. m. 24. 1. Egy másikból részlet: *Nilles* II. 533 (EK 111: 1731). Sok kiadatlan kérvénye van az EK levéltárában.
9. *Nilles* II. 513.
10. U.o. 512-7; *Hurmuzaki*: XV² 1641; *Bod* 283-93.
11. A latinul akadozva beszélő Klein fogadtatása a diétán kegyetlen volt, kifejezésbeli nehézségeit a rendek gúnyos és megalázó kacagással visszhangozták. A püspök nem egyszer belezavarodott egy-egy bonyolultabb mondatba és kénytelen volt beszédét megszegyenülten félbehagyni. Vö. J. Höchsmann: *Studien zur Geschichte Siebenbürgens aus dem 18. Jahrhundert*. AVSL XVI. 1880. 107-8. Ez a megalázás mindenesetre nagymértékben felsarkantyúzta Kleinnek, az embernek érzelmi magatartását a rendekkel szemben. Vö. levelét egy brassói paphoz (1733. márc. 28.): „am isprăvit și ni-am dat lucrurile si greutățile inaintea țării, cu cari pizmașii nostri ne apasă și ne strică dreptățile noastre.” *Stinghe: Documente* I. 160.

12. Bunea: *Klein* 30-2.
13. A református rendek szerint (1732) a román püspök és a román papok „praetextu unionis eum religione catholica et tenore leopoldini diplomatis” kivonják magukat a tizedfizetés évszázados kötelezettsége alól. *Hurmuzaki XV*². 1636.
14. III. Károly vonatkozó mandátumát (nov. 23) Haller János gr. gubernátorhoz ld. *Bodnál* 294-7. Alaphangja: minden abban az állapotban maradjon, amint a boldog emlékezetű Lipót császár annak idején elrendezte és amint Pataki püspök idejében volt.
15. N. Togan: *Românii din Transilvania la 1733. Conscriptia Episcopului Ioan In. Klein de Sadu. Sibiu* 1898. 3. Az unió visszaeséséről Pataki halála után ld. EK 84: 1727 és *Bod* 86-9.
16. Részletesen ld. Buneánál: *Klein* 33-4.
17. Klein szerint ezt a rendelkezést annak idején nem hajtották végre, de Pataki halála előtt az unió ellenségei kiásták a feledés homályából. *I. m.* 33.
18. *I. m.* 36-7.
19. EK 28: 1735 és Bunea: *Klein* 37-8.
20. EK 735: 1735 és Bunea: *Klein* 39-40.
21. *Hurmuzaki XV*². 1633-4.
22. Athanasius halála után 1714-ben ifj. Puy Mihály és Rátz István „curatores Valachorum” hivatkoznak a 12. pontra a püspökválasztás dolgában. *Nilles* I. 403. Ugyanezt teszi ugyanebben az évben a Pataki megválasztása ellen tiltakozó gyulafehérvári unitus zsinat. *Dragomir* I. 2. sz. 19. Pataki 1718-ban Mártonffy György erdélyi latin püspökkel folytatott vitájában, annak bizonyítására, hogy a fogarasi püspökség közvetlenül az esztergomi érsektől függ, a diploma eredeti hiteles másolatára hivatkozik („ostendendo hujus acclusae copiae authenticum originale”). Levele a primáshoz. Bécs, okt. 24. Közölve *Nilles*nél: I. 419. stb.
23. *Nilles* I. 481.
24. „Klein episcopus adjecta haec clausula nominatur: ut... juxta Diploma a... Leopoldo... clero ac populo in dicta Transilvania et partibus eidem annexis sanctae Romano-catholicae Ecclesiae unitis benigne elargitum... theologumque ad ejusdem Diplomatis mentem tenere et sacram Unionem cum sancta Romano-catholica Ecclesia in omnibus punctis et clausulis rite, sancte et intaminate servare velit ac teneatur.” *Nilles* II. 501. vö. *Hurmuzaki XV*². 1626. *Acte sin.* I. 177.

25. Klein Wallis tábornokhoz: „hic in vidimatis copiis, si necessum fuerit, producendum.” A szebeni Rosenfeld-gyűjtemény alapján idézi *Wessely* 286.
26. Vö. *Nilles* I. 302-3.; *Wessely* 286. Mikor két esperese az 1734-i zsinaton kéri tőle: „Illmus D. Episcopus responderit se non nisi paria ex cancellaria Aulico-Transylvanica extracta habere, de originalibus autem nihil scit.” *Acte sin.* I. 148.
27. *Hurmuzaki XV*². 1652-3.
28. *Hurmuzaki XV*². 1649-52.
29. EK 28: 1735.
30. Kellő alap nélkül, mert az uniós diploma kiváltságokat nyújtott ugyan az adnumeráció által, de nemességet, nemesi címet egyáltalán nem. Az unitus papok meg is tetek mindent, hogy egyéni nemességet szerezzenek maguknak, igyekezetük sokszor sikerrel is járt. Vö. *Tóth* A. 68.1. 58. j. A nemesítések tekintélyes része a század eleje óta román származásúakra esett. Maga Klein is gondoskodott családja nemesítéséről. Klein Tamás nemességét az 1737-i országgyűlésen hirdették ki (szept. 27.). *Erd. Múz. Kéz.* 4046. sz.
31. *Czegei Vass László naplói*. MHHSS 35. k. Budapest, 1896. 592.
32. *Hurmuzaki XV*². 1655-6.; Bunea: *Klein* 43-4.
33. EK 36, 118 és 297: Gub. 294: 1737 alapján Izsépy Editnél: *Az 1737-40. évi erdélyi országgyűlések története*. Budapest, 1943. 79.
34. Gub. 294: 1737 Izsépynél: *i. m.* 10. Az 1737-38-i országgyűlés protocolluma. *Erd. Múz. Kéz.* 4046.
35. *Buneánál* (45): aug. 8. szerepel.
36. *Protocollum*.
37. A protocollum így számol be erről: „Se clerumque suum omnino sub conditione obtinendorum illorum beneficiorum, et emolumentorum, quibus Romano-catholici Sacerdotes fruuntur unitos esse, secus eundem Clerum Valachicum in dubio haerere” (1737. dec. 3.). *Bod* Péter lényegében ugyanezeket mondja: „An Valachi vere essent Uniti? Vere, respondit Episcopus Klein, si ea quae enixe petunt, praestabantur. Cui cum objiceretur: Ita conditionate sunt uniti: Omnino respondit, nam si non praestentur eorum postulata, parati sunt etiam Turcicam amplecti Religionem. Talia fervidius quam cautius prolocutum – jegyzi meg *Bod* – socii admonuerunt, qui tandem quaestionem propositam adfirmare desiit.” 316.
38. Igen sötét kép bontakozik ki ebből a jelentésből a román papokról. „Plurima eorum templa ipsimet popae convertunt in speluncas

furtim ablatorum bovorum ut expertum est in Tibor Cottu Albensi inferiori, unde ejus loci popa qua fur non pridem retroacto anno in Segesvár suspensus fuit, non sensim Sospatak Cottu Thordensi, ubi plane in sanctuario repertus fuit bos furtim ablatum, quem non aedituus, sed plane Popa pro tunc ipsius loci eo deduxit... sed non solum fures ac latrones ex iisdem pop is enumerari possent, imo et praevaricatores tam circa sales, ut et argentum vivum ac aurum, ita aequae falsarum monetarum cutores, et earum distractores...; reperiuntur idem et aduiteri, qualis fuit popa possessionis Gerend in dicto comitatu Thorda, huic comparantur popae Tövisiensis, et Berkesziensis etc. etc. Quid pluribus exemplis omnium vitiorum genera acta reperiri possunt in Clero Valachico, ut investigationes de his loquuntur in Archivum Excelsi Regii Gubernii depositae.” *Erd. Múz. Kéz.* 4046. 302.

39. Az egész kérdésre nézve az országgyűlési jegyzőkönyvön kívül ld. Izsépy: *I. m.* 81-3.; Bunea: *Klein* 49-55. és *Jancsó* I. 683-5. A rendek a felelősséget a munkálatok csekély sikeréért Kleinre háritották: „dilationis quoque negotii hujus non Status, verum Episcopus experiatur esse causa.” Gub. 543: 1738. Izsépy: 83. I. 234. j. A rendek nem tekintették a román papok dolgát jelentéktelen okvetlenkedésnek, bizonyítja ezt Haller János gubernátor jelentése is: „De ha Ófelsége megadja nekik a faluk határait, mint már kezdeték, magukévé teszik... a contribuens nép megromlik és elutollyára az oláh papoké lesz mind a határ, mind egyéb s a Possessor csak a donatióval marad.” EK 299: 1738. A megyesi országgyűlési határozat: *Erd. Múz. Kéz.* 4088. I. 301. kk.
40. EK 57: 1734; 93: 1735; AVSL XXIX. 1899. 56-60 és *Transilvania* XXX. 1899. 265-9.
41. Bunea: *Klein* 42.
42. EK 93: 1735. A Rosenfeld-gyűjteményben található másolata nyomán kiadta Bogdan-Duică: *Procesul* 7. mell. 73-8.
43. *Nilles* II. 527-9.
44. *Dragomir* I. 18. sz. 24.
45. „Catholicam dein istam plebem ad omnes robotas suas pellant...” „Catholicamque Religionem ex Terra Regia suppressere et penitus extirpare nituntur, siquidem ibi, praeter Valachos Unitos, vix dentur alii Haeredes Catholici.” EK 93: 1735.
46. Klein és a szászok viszonyának klasszikusan elfogult álláspontját *Iorga* fejti ki (*Ist. Rom.* VII. 234.), szerinte a püspök a szászok

- támadásai ellen védekezett. Román részről tárgyilagos véleményt nyilvánít *Bogdan-Duică* érdekes tanulmányában. Szász részről durva elfogultságot tanúsít J. *Höchsmann*, „versteckte Schlauheit”, „colossales Blödsinn”, „unbegreiflichste Schamlosigkeit”, „lüsterne Wünsche” kifejezéseket használ: *i. m.* 115-6. Magyar részről Jancsó gyűlöletmentes, általában sikerült, de nem elég mélyreható képet nyújt Kleinről és gondolkodásáról (I. 665-702.). Sok új ismeretanyagot és szempontot ad *Tóth András* újabb feldolgozása: *Az erdélyi román kérdés a 18. században*. Budapest, 1938. Román részről figyelemre méltó összefoglalás P. P. *Panaitecu* fentebb idézett műve.
47. *Ist Rom.* VII. 234.
  48. *Revue d'Histoire Comparée* I. 1943. 79. I. 1. j.
  49. Klein Sámuel levele Engel János Keresztélyhez (1801. május 14.), ld. utóbbtól: *Geschichte der Moldau und Walachey. Nebst der historischen und statistischen Literatur beyder Länder*. Halle, 1804. I.26.
  50. Erről és a többi Erdélyben forgó Cantemir kéziratról ír Gáldi László: *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transylvanie*. *Revue d'Histoire Comparée* I. 1943. 78-9.
  51. Talán Cantemir hatásának kell tulajdonítani, hogy Moldva és nem Havasalja fejedelmeivel rokonítja magát, holott szülőföldje (Szád) és ifjúkorának hazafogalma inkább a Havasaljával közelebbi kapcsolatban lévő vidék volt.
  52. Családfája: EK 93: 1735. Ismerteti *Tóth A.* 51. Kínálkozó a föltevés, hogy Klein állítólagos őseinek nevét Cantemir művéből kölcsönözhetette, de a Hroniculban ilyen név nem fordul elő. Vö. még Bunea: *Klein* 126; Iorga: *Ist. lit. rom. s. XVIII²* III. 196. A két román fejedelemség dinasztiáit (Basarab és Movilă) összeolvasztó naiv eredetmítosz jellemző Klein Ince vezetői hajlamára. A családi hagyomány megőrizte ezt a mesét, Klein *Sámuel Brevis historia Valachorum*-ába is beleszötte (III. rész 17. §). Ld. *Acte și fr.* 143.
  53. Vö. I. *Tóth Zoltán*: *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasaljai krónikairódalomban*. Budapest, 1942. 41. kk.
  54. Mikor vette Klein az említett kéziratot Bécsben? 1729-30-ban Munkácson tartózkodott a Szent Miklós kolostorban. (Vö. *Nilles* II. 503.) 1730 augusztusában írt egy kérvényt az udvarhoz, panaszkodva, hogy noviciátusa és a praeconisatiós bulla kijárása miatt

- nyomasztó szegénységben van („premente undique paupertate”, uo. 503). A bulla szeptember 13-án megjelent (506), a consecratio pedig Munkácson november 5-én történt meg (507). Ezután hamarosan Bécsbe ment (Pâclișanu: *Din. ist.* 7.), ismerjük egy onnan keltezett kérvényét (*Dragomir* I. 18. sz. 24. 1.). Valószínű, hogy itt azonnal szorgos tevékenységbe fogott és az 1729-32 közt írt nyolc kérvénynek (vö. *Nilles* II. 512) többsége ekkor készült. Bunea szerint (9) ekkor mintegy másfél évet töltött a császárvárosban. (1731. szeptember 11-én ott találjuk. Iorga: *Studii și Documente* IV. 83-4.). Ezalatt egyházmegyéjének gondjai Görgey Imre vikárius és Régai György teológus jezsuiták vállain nyugodtak. (*Nilles* II. 507.) Minthogy püspöki székébe csak 1732. szeptember 20-án iktatták be (uo.), ez a másfél év valószínűleg 1732 tavaszáig vagy nyaráig tarthatott. Ha Klein Sámuel utalása a 70 esztendőre pontos értesülésen (esetleg a kéziratban található feljegyzésen?) alapul, akkor a püspök a Cantemir-féle kéziratot 1731-ben vehette. Ennek azonban két körülmény ellene szól: *a)* hogy a szűk jövedelmű Klein ekkor is minden bizonnyal nehéz anyagi körülmények között élhetett (1731. szeptember 11-én váradi híveit számára pénzgyűjtésre hívta fel, Iorga: i.h.) és nem valószínű, hogy egy drága kéziratot művet meg tudott volna venni; *b)* a kézirat szellemének hatása kérvényeiben minden bizonnyal mutatkozott volna. De miután ezt csak 1735-ben kezdjük tapasztalni, valószínűbbnek tartom, hogy második bécsi tartózkodása alatt keríthette meg a kéziratot. Valószínűleg 1734 őszén utazott fel Bécsbe (egy kérését a minisztertanács november 23-án tárgyalta, Bunea: *Klein* 34.) és innen keltezte a kancellária által április 18-án tárgyalta kérvényét és szinte ugyanazokkal a kifejezésekkel írja meg onnan a szebeni Hundegger jezsuita atyához intézett – a dákoromán élmény frissességét lehelő – levelét (márc. 19. *Nilles* II. 527-9.)
55. Iorga: *i. m.* 83-4.
56. Később írja Rómából: „cum enim finito novitiatu in episcopum consecratis Viennam venientibus nobis successive theologi solutio delata per nos vero recusata”. Z. Pâclișanu: *Din. ist bis.* 7.
57. *Nilles* II. 501. és *Acte sin.* I. 177.
58. *Nilles* II. 540.
59. 1738. február 20. *Acte sin.* II. 92. és Bunea: *Klein* 145.
60. Elszórt adatokból inkább jó viszonyra következtethetünk.
61. Erre vonatkozó kérvénye: EK 111: 1731, közli *Nilles* II. 533.

62. Az egész kérdésre nézve ld. Bunea: *Klein* 13-8.; *Acte sin.* II. 93-5.; *Acte și fr.* 93-4.; *Tóth A.* 57-8.
63. *Nilles* II. 533-40.
64. „Et cum denique in superibus fato Diplomato Unionis nationis Valachae elargito, quosque Nos secus disposuerimus in suo inalterabili vigore permanente, inter alii etiam habeatur, quod Episcopus... theologum ad latus suum tenere obstrictus sit...” 539.
65. „... proinde idem Sacratissimus Imperator, et Rex pietate motus, speciale Diploma certas immunitates, privilegia, ac indulta, quibus eadem natio Valachica, eorumque ecclesiae, et ecclesiasticae personae, nec non Episcopus graeci ritus Saerae Romano-Catholicae Ecclesiae vere uniti sese accomodarent, fruenturque et gaudent...” 535.
66. „in superius fato Diplomato”.
67. A zsinat jegyzőkönyvét és a 13 pontot ld.: *Acte sin.* II. 81-6. és Sinkai: *Chronica* III. 452. kk.
68. Így véli egyháztörténelmében Klein Sámuel is, ld. *Acte și fr.* 95-6.: „Scopul instrucției mi-se pare a fi fost acela, ca deregătoria acea a teologului să se șteargă de tot, fiind că luară samă români: inimile unora intru a colo a fi fost aplicată, ca mereu și spre nesimțite prin cărti să se introducă între români detot ritul lătesc”.
69. *Acte sin.* II. 84.
70. „Subsistentia autem admodum reverendi patris Theologi... si ulterius penes Illustrissimum Dominum Episcopum eundem manere Suae majestati visum fuerit, aliunde provideatur...” *I. m.* 85.
71. Vö.: „Siquidem per praefatas Augustissimae Mattis Smae Fundationales et alia decreta Suae Mattis Smae etiam diploma Leopoldinum confirmari et rati haberi videatur, ut idem executioni detur, et juxta instantias hactenus tam Illmo Dno, quam vero Augustissimae Aulae porrectas dilucidetur, pariter in suis locis Illmus Dnus Episcopus, et admodum Rndus pater Theologus allaborare teneatur.” *I. m.* 85.
72. Bunea: *Klein* 148-9. *Acte sin.* II. 87-8, 90.
73. *Acte sin.* II. 88.
74. Bunea: *Klein* 152. 1. 2. j.
75. Az 1740-i országgyűlésen egy a szászok által elfogott papját igyekezett kiszabadítani, elvi kérdést csinálva az ügyből. *Gub.* 320, 376, 384; 1740. alapján Izsépnél: *i. m.* 129-30., 134.
76. Részletek belőle Buneánál: *Klein* 63., 64. stb.

77. Hardt nem lehetett teljesen megbízható, kivüláglik ez Klein leveleiből az apostoli nunciushoz (1714. nov. 9. és 24.). Kifejezi, hogy nem annyira a klérust, mint inkább magánérdekeit szolgálja és kéri a nunciust, hogy ellenőrizze Hardtot. Kiadatlan levelek alapján: Bunea: *Klein* 59-60.
78. Kiadatlan levelei Hardthoz 1741. november 21-ről, illetve 2-ről Buneánál: *Klein* 63.
79. *Acte sin.* I. 146. kk.
80. Bunea: *Klein* 61-2.
81. *Uo.* 64-5.; G. Bogdan-Duică: *Procesul* 4-6. Vö. még *Hurmuzaki* VI. 569.
82. „Quia demum haec in vanum sperarentur, nisi toties fata natio prae caeteris is Transilvania constitutis non modo longe antiquissima, vero etiam numerosissima, in quartam Transilvaniae nationem cooptetur, dignetur Sua Sacratissima Majestas eandem, sicut receptae catholicae religioni, ita quoque reliquis tribus nationibus utpote quartam benignissime adnumerare.” *Nilles* II. 518-9.
83. Bunea: *Klein* 75.
84. Részletes ismertetésük: *uo.* 65-85.
85. A minisztertanács jegyzőkönyvét Rosenfeld összefoglalásában közli Bogdan-Duică: *i. m.* 1. mell. 39-40. Itt olvassuk: „Diploma istud, et si aliquando expeditum fuisset, nunquam publicatum, si id aliquando fieret, contradictione partium concernentium, imo totius Provinciae oppugnaretur. Hinc confirmationem hujus diplomatis, aliorumque Eppi Klein petitorum, non tam spirituale emolumentum, quam temporalia commoda spectantium discussionem ad tranquillio rem rerum et temporum statum differendum esse.”
86. *Nilles* II. 548-55. *Bod* 331-47.
87. „Quae omnia mature ac perbenigne perpendimus generatim pro pensae Valachicae quoque genti, in quantum absque praejudicio receptarum in charo nostro Transilvaniae principatu trium nationum, a juris proinde tertii fieri potest.” 549.
88. „Sicuti enim una ex parte benigna Nostra mens non est, Statibus et Ordinibus tribusque in illo Principatu Nostro receptis nationibus contra principatus fundamentales constitutiones, praejudicium inferre, ita vicissim serio volumus, ut quantum per has constitutiones licet, et sine detrimento juris tertii fieri potest, Valachis indulgeatur; imprimis vero Dominorum terrestrium saevities in jobbagationis, clara et sufficiente norma, ejusque plena executione

- coerceatur, atque contribuens ita conservetur, ut ferendis oneribus par sit.” 554.
89. Ez a rendezés az 1738-i diétai bizottság munkálatain alapul.
90. Vö. Bogdan-Duică: *i. m.* 2. mell. 46-7. és *Hurmuzaki* VI. 567-9.
91. *Uo.*
92. „... quos eam ob rem intendunt contra Resolutionem sacrae sedis Apostolicae Jurisdictioni latini ritus subicere, ne imposterum aliquis posset, ut auderet Partes Cleri et Nationis Valachicae unitae defendere sicque omnes obventiones Decimarum, et quartarum Parochialium a Valachis provenientes Latino Episcopo subicerentur, per consequens S.V. Dicendo Capram et Caules in Salvo haberent. O sancta intentio Transylvanensium Catholicorum, haec ne est invitatio ad Sacram Unionem, et ejus Defensio, ac vera Promotio? unde apparet quis Episcoporum quaerat lucrum temporale.” *Hurmuzaki* VI. 568.
93. *Uo.* 569-70. A kérvényt akkor írták, amikor Klein már egy egész éve Bécsben tartózkodott („schon ein ganzes Jahr ist verflossen”).
94. Klein Sámuel egyháztörténetében: *Acte si fr.* 98.
95. „Übrigens aber, weillem dann unsere mächtige Gegner, wie wir vernehmen müssen und dass sie uns in unsern gerechten Alsuchen verhindern, hingegen aber ihr eigenes Interesse und Intention erlangen künnten, mit Ungrund und niemahlens erweislichen Proben vorwerfen, dass wir mit der Röm.-Kath. Kirche nicht waren wahrhaft vereiniget, als dann offeriren wir uns alle insgesamt, so bald unsere Gravamina werden abgethan, das unionis jurament, ungeachtet dessen wir solches schon vorhin abgelegt haben, auf neue abzulegen, und der es nicht thun wollte, der solte von allen Beneficien die unirten aus Euer. Königl. Mays. milde und Gütte genüssen, sollen ausgeschlossen seyn.” 570.
96. 569-70.
97. „Dahero weillen dann Gott der allmächtige durch so vielfältige Exemplen in d. Heil-Schrift die gecrönte Haubter auch mitten unter Ihren Feinden (die weillen sie gesucht und gethan haben, dass die Gerechtigkeit, welche Juden und Heiden nicht kann vernemet werden [vö. azzal, amit Klein kérvényében a zsidókról írt! 567.], wider die blutige Unterdrückung und Ungerechtigkeiten solten die Oberhand haben und überwunden) gross, triumphirlich und victorios... gemacht, gleich wie es auch Euer Königl. Mays. selbstens satsam verspriet haben, und auch noch ferner durch den

- reichen Seegen Gottes, und allmöglichen Beistandt deren getreuen Unterthanen wegen weltberühmten Justiz-Eyfer den Euer Königl. Mays. einen Jeglichen auch den mindesten genüssen lassen wollen, empfinden werden.” 570.
98. „ad status, id est adversarios nostros” 568-9. Vö. a klérus kérvényében: „unsere mächtige Gegner” 570.
99. Tőle kapta azt az értesülést, hogy a II. Diploma Leopoldinum eredeti fogalmazványát a kancellárián megtalálták volna, hivatkozott is rá bécsi tárgyalásai alatt. Bunea: *Klein* 73-4.
100. EK 40, 244: 1744 és 320: 1745; Bunea: *Klein* 97-6. és *Bogdan-Duică*: 3. mell. 49-50.
101. Kolosvári-Óvári: *Corpus Juris Hungarici. 1540-1848. évi erdélyi törvények*. Budapest, 1900., 386-7.
102. Mikor Klein Bécsben a katolikus jellegre hivatkozva követelte a román guberniumi tanácsosok kinevezését, a kancellária visszafordította érvelését: miért, hiszen a guberniumban a katolikusok eléggé képviselve vannak? Bunea: *Klein* 76-7.
103. *Corpus J. H.* 390-1.
104. Klein beszámolója a június 25-i zsinaton, *Bogdan-Duică*-nál: 55.
105. *Uo.* 54.
106. *Hurmuzaki* VI. 571.
107. *Uo.* 574.
108. Lehetséges, hogy a VI. és VII. t.c. bizonyos részletkérdésekben kedvezőtlenül érinthetett katolikus érdekeket, például vegyeslakosságú vidékeken, de ez nem változtat a tényen, hogy *mindkét törvénycikket éppen a katolikusok érdekében hozták meg!* A tiltakozásban tehát a katolikusoknak legfeljebb egészen elenyésző töredéke vehetett volna részt. A mű tagadhatatlanul a Kleiné, ezt az is bizonyítja, hogy az ő bécsi ügynöke, G. Hardt nyújtotta be. A kérvény érvelése: a protestánsok jogeljátszása, a történelmi elsőbbség emlegetése, stb. kétségtelenné teszik, hogy a tiltakozás értelmi szerzője az unitus püspök volt. Legvalószínűbb azonban az, hogy a katolikusokat Klein önhatalmúlag szerepeltette a kérvényben. Bécsben ilyesmit a szemére is hánytak 1744 őszén. Ld. a Kleinnek feltett 80. sz. kérdést *Bogdan-Duică*-nál: 5. mell. 66.
109. *Hurmuzaki* VI. 572-5. Keltezése Klein egy későbbi kérvénye szerint június 19. *uo.* 575.
110. *Uo.* 575-6.
111. „... sowohl Geist- als weltliche Walacher Graeci-Ritus unitos in

- Ratificirung des obgemelten 7-ten Articuls allermildest mit ausdrücklichen Wörtern juxta Domicilium c. gleichwie solches auch in unsern wehmütigen Gravaminibus ist allerunterhänigst begehret worden, denen übrigen recipirten Nationem quoad omnia beneficia tam sacra, quam profana aus weltberühmter Clemenz, sonderlich als die gesamtliche Land-Ständen selbsten darein sich verwilliget haben, zu adnumeriren, und incorporiren...” 576.
112. *Hurmuzaki* VI. 569. (1743). Vö. 576. (1744).
113. EK 93: 1735.
114. *Acte sin.* II. 94. (vö. *Hurmuzaki* VI. 567. (1743): „me et Clerum meum unitum, ac Nationem Valachicam”). „Diploma primum, in quo solius Cleri, non etiam Nationis mentio fit.” *Bogdan-Duică*: 54. (1744).
115. Vö. „catholicam istam Plebem ad omnes robotas suas pellant”. EK 93: 1735.
116. Bunea: *Klein* 37. 1. 2. j. (1735).
117. *Uo.* 45.
118. Vö. „... ut cedat ad emolumentum et consolationem desolatorum nostrorum sacerdotum, totiusque miserrimae nostrae nationis...” *Acte sin.* II. 82. (1739).
119. „... da die Landständen zulassen, und selbsten gestehen, dass die Nobiles Graeci Ritus uniti qua Pars principalis quoad omnia beneficia denen übrigen recipierten Nationen juxta adeptam possessionem adnumerirt seynd, ist es sicher, dass auch die übrige Cives Ingenui, et Jobbagiones Graeci Ritus uniti als ein Accessorium dergestalten, gleichwie die bemelten Nobiles denen recepirten Nationen...” *Hurmuzaki* VI. 575. (1744).
120. *Uo.* Nem szükséges kiemelnünk, hogy az ismertett logikai művelet az erdélyi rendi viszonyok között teljes képtelenség. Klein érvelésében nem ez az egyetlen naív jelenség.
121. Visszaszorításának okát a románság éppen ezért főként a rendek anyagi önzésében látta. Vö. *uo.* 576-7. 570.
122. EK 93: 1735. Mikor bécsi tárgyalásain (1743) követeli, hogy a vegyes vallású helységekben a többségnek adják át a templomot, a kancellária ellenvetését, mely szerint a földesurakat nem lehet arra kényszeríteni, hogy templomaikat jobbágyaik számára átengedjék, Klein azzal válaszolt, hogy ne a jobbágyoknak, hanem a katolikusoknak (értsd: unitusoknak) adják át. Bunea: *Klein* 70-1.
123. EK 93: 1735 és *Hurmuzaki* VI. 573.

124. Nem egészen ok nélkül. Vö.: „Minthogy nagy fogyatkozást és károsodást érez a mi erdélyi román egyesült klérusunk és nemzetünk a románok áttérése miatt a latin rítusra.” *Hurmuzaki XV*². 1658 (1736); az 1742-i zsinat olyan parancs kieszközlését kéri a pápától, mely szerint „görög egyesült rítusunkról senkinek se legyen szabad áttérnie a latin rítusra, amint ezt Lengyelországban is megtiltották.” *Acte sin.* I. 151.
125. „Unionem, quam nomine potius, quam re ipsa profitetur.” *Hurmuzaki VI.* 577. „Plebem autem omnem et universam, in caligine antiqui eorum sygmathis errare, coecus est, qui non videat.” Daniel István véleménye (1744). Ld. Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez.* Kolozsvár, 1913. 187.
126. „O sancta intentio Transilvaniensium Catholicorum, haec ne est invitatio ad Sacram Unionem, et ejus Defensio, ac vera Promotio?” *Hurmuzaki VI.* 568.
127. „... damit nicht mehr hinführo über uns das Ketzerthumb, sondern die wahre röm. kath. Kirchen herrsche...” (1743) „... ein verstockter Arianer, Calviner oder Lutheraner...” (1744) – írja az unitus klérus nevében. *Uo.* 570. és 573.
128. „...Adversarii Catholici ex odio Nationis malint, ut illae A catholicibus Pastoribus a nostris Parochianis praestarentur, quam ut nostris unitis Parochis... impetriri” „... suis Nationalistis partim Catholicis, partim A catholicis unice subtilissime favendo...” *uo.* 568.
129. Kérvény 1744-ből. Bunea: *Klein* 118-9.
130. „Catholicamque Religionem ex Terra Regia suppressere et penitus extirpare nituntur...”, „...paene totaliter extirpationem nostrae Catholicae Nationis vergentes, in Terra Regia patrari sinat.” EK 93: 1735.
131. EK 246: 1740.
132. EK 93: 1735. A bizalmatlanság indokolására: „agit nemo contra se.” EK 36: 1737.
133. Bécsi tárgyalásai kivonatos ismertetéséből Buneánál: *Klein* 78-9. Vö. még 83. A bécsi pápai nunciusnak írja 1741. november 9-én, hogy a klérus érdekében folytatott küzdelmeivel meggyűlöltette magát az összes mágnásokkal és a tartomány összes vezetőivel. *Uo.* 59.
134. Bunea: *Klein* 59.
135. *Hurmuzaki VI.* 570. Vö.: „...die katholische Religion utriusque

- Ritus, tam quo ad ecclesiastica, quam profana in die schon lang erwünschte Freiheit zu setzen." 575. (1744).
136. „Uno verbo, quidquid saepefactus dominus episcopus et clerus valachicus respectu praetensae Unionis prae se ferat et alleget, id totum praetextuosum videri et ab obtinenda solummodo beneficia ecclesiastica et immunitates consequendas proponi et praeferrī consuetum esse." *Hurmuzaki XV*². 1658 (1736). Vö. 1649 (1735).
137. „Postulat id, quod universum systema provinciale, hactenus in bono ordine conservatum, tam in religiosis, politicis et oeconomicis reapse convellit et confundit." *Uo.* 1655. (1736). Vö. 1653.
138. „...multitudinem popularium suorum (quos in sensu stricto et conveniente nationem appellare nequiquam quadrat..."). *Uo.* 1950. (1735).
139. „...jura nostra, a majoribus nostris sanguine quaesita..." *Uo.* 1656. (1736).
140. „...nec Valachi superfuere in isthoc principatu Transylvaniae, ut historiae de hoc possunt loqui." EK 259: 1737.
141. Így vélekedik már Anonymus Gestája is 1200 körül. A székelyek Attilától kezdve nemesek: EK 4508: 1788.
142. Tröster, Toppeltinus, M. Miles, Frank v. Frankenstein még a dák eredet mellett érvelnek és a szászok autochtoniájában hisznek. Vö. B. Pukánszky: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn.* Münster i. Westfalen 1931. 385-88.
143. „... tempore quoque pacis, dum palam nequeunt, clam grassantur enormiter et quantum possunt pacem et tranquillitatem, cum publicam, tum privatam, perturbant, dum ferme quotannis in uno vel altero saltem climate et angulo vias insident publicas, latrocinia exercent enormia, silvas et alpes pro receptaculo habentes, patriotas, milites, mercatores, pauperes aequo ac divites exspoliant, sauciant, trucidant et totius quasi humani societatis hostes sunt enormissimi; praeterea furantur, debita subterfugiunt et declinant servitia, dominos subinde terrestres aut in aperta, aut nocte, sub silentio, invadentes, bonis et vita privant, domos, curias et horres incendunt, prouti multa ejusmodi in hac patria contingere exempla et alia plurima mala (ab alterius nationis hominibus perpetrari nunquam solita) committere et perpetrare non reformidant." A gubernium felterjesztéséből, 1735. márc. 17. *Hurmuzaki XV*². 1650.
144. Vö. Georg Müller: *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande.* Hermannstadt, 1912. 121, 150. stb.

145. „... loca et domicilia, crebro hinc inde transmigrando, saepissi ne mutant et consequenter plurimi eorum contributionem sibi impositam exsolvere declinant et subterfugiunt: gens enim facillim um vitae genus quaerere et sectari solita, sedes relinquere et alio demigrare pro nihilo habet, ita, ut si in vicinis Valachiis facilius vivere posse speraret, exiguo temporis spatio vacuam sui hanc provinciam faceret...” *Hurmuzaki XV*². 1651. A román népesség ingadozó voltához ld. Jakó Zsigmond tanulmányát: *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1943. (Magyarok és románok. I. k.) 508. kk.
146. „... gens haec, mixtim ac dispersim inter tres reliquas receptas nationes habitas et nullam huius principatus partem pro fixa sibi sed assignatam habens respectu nationalitatis pro natione haberi non potest...” *Uo.* „... ipsos non aliter quam ut servos temporaneos, vagos et fugitivos iure merito considerare possimus” – írják róluk a szászok (1735). *Tóth A.* 69. 1. 85. j. „Beneficia et jura civitatis communia extraneis et peregrinis facere omnium gentium jura vetant” – írja Daniel István idézett emlékiratában. 186. (1744).
147. „Nos priores utpote a tempore Trajani Imperatoris, Transilvaniae Incolas esse...”; „nos vero ejusdem Terrae aequae ac ipsos, Haeredes esse...”; *Bogdan-Duică* 74, 77. „Nos enim a tempore Trajani, adhuc antequam natio Saxonica Transilvaniam intrasset, in terra illa regia haeredem egimus...” *Nilles II.* 528. A „Romano-Valachicus” kifejezést használja egy Hardthoz írt levelében (1741. dec. 6.). Bunea: *Klein* 64.
148. „Proinde nos etiam veri haeredes in terra seu fundo regio sumus, cum per Diploma Leopoldinum incorporati in verosque Patriae filios *ubique in Transilvania* aequae ac alii adoptati sumus.” *Nilles II.* 528. Vö. Bunea: *Klein* 72-4.
149. *Hurmuzaki VI.* 573. Megjegyzendő, hogy a klérus kérvényei annyira hüen adják vissza Klein gondolatait, hogy azok teljes joggal a püspök saját műveinek tekinthetők. Az 1743-44-i kérvények történelmi vonatkozásai teljesen megegyeznek Klein 1735-i kérvényének gondolataival.
150. *Uo.* 575-6. Hogy mennyire *mindent* az említett két törvénycikk sorsának alakulásától várt, mutatja néhány, a rendek szájába adott szava: „Lasset uns Ihre Majestät allerunterthänigst suppliciren, dass diese Valacher in allergnädigst ratificirt werdenden 6-ten und 7-ten Articul nicht expressis verbis unsern recipirten Nationen

- incorporirt werden, welches, so es geschieht, haben wir gewonnenen Handel; dann so die Valacher in diesen Articulu ausbleiben, mögen sie gleichwohl tausend Privilegia nachgehents überkommen, so werden wir allezeit selben contradiciren, oder auf ein anderen Art hinderlich sein können, dass selbe nicht zu ihrer Richtigkeit kommen mögen.” 576.
151. „Si Natio consideretur quoad numerum haec non solum nulli e Receptis in Transylvania est impar, sed est singulis major et totius corporis Transylvaniae membrum maximum... superat omnes numero...” EK 59: 1735, leközölve Buneánál: *Klein* 37. 1. 2. j. „Non modo antiquissima, verum etiam numerosissima (natio)” *Nilles* II. 519. (1735). „... nationibus, inter quas haec Natio Valachica non est minima”. *Hurmuzaki* VI. 568. (1743). Vö. 567. is.
152. Bunea: *Klein* 37. 1. 2. j.
153. *Uo.* 70.
154. *Hurmuzaki* VI. 568.
155. *Uo.* XV². 1650.
156. Célzás a vallás-unió központi támogatására.
157. *De intestinis Transylvaniae malis et eorum remediis curativis salutaris meditatio.* (1744. május 3.) Közli Kelemen Lajos: *i. m.* 186.
158. Königsegg-Erps gróf, az illír deputáció elnökének meghatározása: „in Illyris so Graecos, Ruthenos, Rascianos, Valachos, übrige Graeci Ritus seiende Völker sowohl Unitos als non Unitos begreiffet...” (1753). *Schwicker* 161. Hasonló Bartenstein tanácsos, Königsegg-Erps utódjának véleménye is: „Unter dem Namen der illyrischen Nation werden in den von Weiland Kaiser Leopold Majestät glorwürdigsten Andenkens ihr im Jahre 1691 erteilten Privilegien vornehmlich dreierlei Völker, als: Raizen, Wallachen und Ruthener verstanden, die zwar in einigen Stücken sehr von einander unterschieden, doch alle insgesamt Griechen, und meistens nicht unirt sind.” Számukat közel kétmillióra teszi. *Kurzer Bericht.* 3. Az erdélyi románokat is az illírek közé tartozóknak számolta („... einen beträchtigen Theil der illyrischen Nation ausmachenden siebenbürgischen Wallachen.” 60).
159. „...omne praesidium, omnemque fiduciam suam in potentia Russica locatam eatenus habent. Et Russorum etiam monarcham, tam imperii sui extendendi studio, quam religionis zelo benignum, nocte opportunitate his praebere assensum, copiasque ad pro-

- movendos hos conatus auxiliatrices suppeditare non difficilem fore, quia ambigat.” 189.
160. 183, 190.
161. 190-2.
162. 192.
163. *Hurmuzaki* VI. 577.
164. *Daniel I.* 188.
165. Visarion kihallgatásáról jegyzőkönyv EK 322: 1745 (3-6). Az egész mozgalomra nézve ld. Gh. Bogdan-Duică: *Călugărul Visarion Sarai (1744)*. *Studiu istoric din istoria Transilvaniei*. Caransebeș, 1896.; *Dragomir I.* 137-72. és 27-30. sz.; Bunea: *Klein* 155-60.; gr. Teleki Domokos: *A két kaluger*. Budapesti Szemle XVII. 1863. 55-60. (Nem egyéb, mint Bod többször idézett jólétesült kéziratossá válásának tartalmi ismertetése.) *Bodnál* ld. 349. kk.; *Nilles II.* 558-62. Barițiu; *Părți alese I.* 418-25. Iorga „sarlatán”-nak nevezte Visariont: *Revista Istorică XXVI.* 1920. 292.
166. Közép- és Észak-Erdély unitusai viszonylag csendben maradtak. Bogdan-Duică: *Călugărul Visarion* 23.
167. I. Lupaș : *Două anchete oficiale în satele din scaunul Sibiului 1744 și 1745*. Sibiu, 1938. 10.: „Episcopul Klein... a socotit că tocmai în interesul cererilor, ce formulase de atâtea ori, ar putea să profite de mișcarea populară produsă prin ivirea neașteptată a călugărului Visarion...”
168. *Bod* 357-8.
169. Bogdan-Duică: *Procesul* 56.
170. Gr. Czernin hadseregőparancsnok-helyettes azt írta a haditanácsnak, hogy a bajok fő okozója Klein, mert csak feltételesen, privilégiumok reményében egyesült. EK 248: 1744. és Bunea: *Klein* 160-1.
171. Klein S.: *Acte și fr.* 98.
172. A rendelet leközölve Buneánál: *Klein* 109-10. 1. 1. j.
173. „ex laicis quoque non pauci” *Bod* 358.
174. A zsinat eredeti jegyzőkönyve nem maradt fenn, de két beszámoló is ismerünk róla. Az egyiket Klein titkára, Dályai Péter írta (ld. Bogdan-Duică: *Procesul* 4. mell. 51-8.), hitelessége több, mint valószínű; a másik a gyulafehérvári római katolikus püspökség levéltárában található (ld. *Nilles II.* 562-3.) és véleményem szerint Balogh József teológus műve lehetett. Vö. Bunea hasonló véleményével: 167.
175. „...quia Articulorum eorundem confirmatio pendet a Clementia

- Regia in qua totam nostrae felicitatis spem reponimus, judicamus non esse desperandum, quinimo ardentius imposterum pro dictorum Privilegiorum nostrorum benignissimam confirmationem, Clerum, Populumque Unitum supplicare debere apud altefatam suam Majestatem, et quidem medio Illmi Eppi aliunde Viennam clementer vocati.” 57-8.
176. „Necessarius est quidem populi concursus sed defacto ex proposito ob praesentes circumstantias non censemus hac de re cum eodem esse agendum, sed commendatur hoc punctum Dno Eppo, ut de super statuatur...” 58.
177. Dályai Péter beszámolója csak az 1., 2., 3., 9. és 11. kérdésre adott választ tartalmazza.
178. „... quod ipsum congregatos in Synodo tam plebejos, quam nobiles multum commovit, praesertim postquam addidit; in eo laborare Status, ut liberae etiam alias migrationis Valachi jobbagiones, seu glebae adscriptitii efficianantur...” *Nilles II. 563.*
179. „... exurgens idem deposito pileo in haec verba erupit: „aut ego Episcopus non ero, aut in quartis antem in domo mea non alam”. *Uo.*
180. „quin plebis major pars eo erupit, ut dixeret, praestentur ipsis illa, vei non praestentur.” *Uo.*
181. Maga Klein is a Visarion-féle mozgalommal hozza kapcsolatba bukását: „quod ego suspectus sim quia contra reginam tumultum suscitavi” – írja 1747. július 29-én S. Calianinak. Pâclișanu: *Coresp.* 163. I. 2. j. – Bartenstein szerint, aki „testibus actis” szól az ügyről, Klein „dem erschienenen schismatischen Impostori und des Schismatis mehrerer Ausbreitung in Siebenbürgen Vorschub zu geben” ragadtatta el magát. *Kurzer Bericht* 23. Ez volt az udvar véleménye is.
182. „... clerus, nobilitas et plebs scripto exhibuit, quod illi abdicare velint Unionem, nisi illa omnia ipsis praestentur.” *Nilles II. 563.*
183. „... universus clerus cum populo anno 1744 tempore accensus Illtatis Vrae Viennam porrexerat instantiam promovendam ut amoveatur, cui de facto etiam haeret significans quod nullo modo tanquam offensionis lapidem habere velit” – írja 26. szeptember 22-én Kleinnek. Pâclișanu: *Coresp.* 107.
184. Hisz benne Bunea is: *Klein* 115.
185. „civibus, ingeniis, libertinis et jobbagionibus quoad incolatum loci.” *Wessely* 274.
186. *Uo.* 273-4. Bunea: *Klein* 118-20.

187. Bogdan – Duică: *Procesul* 26-33.; Bunea: *Klein* 170-6.
188. Klein S.: *Acte și fr.* 99. Vö. Hurmuzaki: *Fragmente* II. 125. és Baritiu: *Părți alese* I. 429-30.
189. EK 248: 1744 (21-8) és Bogdan – Duică: *I. m.* 5. mell. 59-66.
190. „pro danda solum informatione in facto, non vero per viam inquisitionis” *Uo.* 6. mell. 67.
191. „Non cunctetur, sed dicat genuinam veritatem, id enim non posse celari D-no Episcopo...” 33. kérdés. „Dicat D-nus Episcopus, an tales expressiones convenient muneris Episcopali, et deceant Episcopum Unitum?” 54. kérdés.
192. Vö. különösen *Nilles* II. 522-3.
193. Összefoglalását ld. *Bogdan–Duicánál*: 6. mell. 67-71.
194. *Nilles* II. 563. – Vö. az 53. kérdést: „... tam exoticam formasse quaestionem: An si illa omnia, quae Valachis unitis promissa fuerunt, consequi non possent, eum in casum deinceps velint servare Unionem, vei illam abdicare?”
195. A 77. kérdés nem tanácsolja Kleinnek, hogy „ulterius Procuratorem agat Clero, Nobilitati, et Populo Valachico, cum id non conveniat muneris Episcopali, ne avocetur ab officiis divinis, cura animarum, et de disciplina ecclesiastica”.
196. 56. kérdés. „... durante Synodo, postquam ratione Unionis abdicandae Clerus, et Nobilitas, singulariter autem Plebs Valachica fuisse valde contristata, D-nus Episcopus de exteris Potentiis mentionem fecerit, eademque interminatus sit.” Az 57-67. kérdések ennek a fenyegetésnek a körülményeit firtatják.
197. 80. „Cur ergo praesumpserit D-nus Episcopus agere Procuratorem non tantum Valachis unitis verum etiam Clero, Nobilitati, et Populo Catholio, utriusque ritus in univesum...” 81. k. „An eatenus habuerit mandatum procuratorium? producatur illud.” 82. k. „Proinde, cum tales agentiae, praesertim sine authentico, et speciali mandato, eidem D-no Episcopo non competant, nec eadem deinceps continuare queat...”